

Серед небагатьох джерел з історії Єлисаветградщини другої половини XVIII сторіччя, які збереглися до нашого часу, непересічне значення мають подорожні записи вченого-природознавця, академіка Петербурзької Академії наук Йогана-Антон Гільденштедта (1745-1781). Очолюючи одну з академічних експедицій, діяльністю яких опікувалась сама імператриця Катерина II, Гільденштедт у 1773-1774 роках побував на території Новоросійської губернії. Навесні 1774 року він відвідав Єлисаветградську провінцію, залишивши унікальні за змістом спостереження про поселення, природні та економічні умови цієї найбільш віддаленої на теренах сучасної України території Російської держави. У щоденнику дослідника крім відомостей про населені пункти зустрічаються також дані про час їх заснування, основні види занять жителів, привернуто увагу до природних багатств краю та напрямів їх раціонального використання.

Й.Гільденштедт – не перший з представників російської академічної науки, хто відвідав територію краю в часи його ранньої історії. В рамках започаткованих у 1759 році М.В.Ломоносовим спеціальних академічних експедицій для проведення астрономічних спостережень, ще у 1760 році тут мав побувати артилерії поручик Ділер. Відповідний указ Сенату від 14 січня 1760 року з вказівкою про сприяння та виділення необхідних військових команд для супроводу експедиції Ділера зберігається в архіві фортеці Святої Єлисавети. Але крім цієї інформації, інші відомості, які б підтверджували перебування такої експедиції у регіоні, серед наявних архівних документів віднайти не вдалося. У 1770 році, прямуючи на Запоріжжя, на території Єлисаветградської провінції побувала експедиція, очолювана артилерії поручиком Христофором Ейлером, - сином видатного математика, фізика і механіка Леонарда Ейлера, якому на той час було доручено опікуватись Географічним департаментом Академії наук. Після наукових спостережень у Кременчузі, експедиція 13 травня 1770 року направились до фортеці Святої Єлисавети. Як свідчить переписка Ейлера з батьком, шлях пролягав через Крюків, Золотарівку, Федорівку (Федорки), Красний Кут (інша назва – Веселий Кут) та слободу секунд-майора Чернікова. Враховуючи військовий стан (продовжувалась Російсько-турецька війна 1768-1774 років) та упереджене ставлення запорожців, з фортеці на Січ експедиція вирушила лише 20 червня.

Результати астрономічних спостережень Х.Ейлера, що полягали насамперед у визначенні точних географічних координат цілої низки міст Російської держави, у тому числі Києва, Глухова, Кременчука, фортець Святої Єлисавети, Переволочни та Запорозької Січі, знайшли відображення вже у виданому 1773 року першому вітчизняному географічному словнику, що вийшов під назвою "Географический лексикон Российскаго государства". Була також завершена велика (розміром 264 x 157 см) карта Нижнього Подніпров'я, яка у даний час зберігається у Відділі рукописів Бібліотеки РАН у Санкт-Петербурзі.

Не можна сказати, що пізніша подорож Й.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією та іншими регіонами сучасної України мала менший резонанс. Вже після повернення дослідника до Санкт-Петербурга результати отриманих спостережень були задіяні при підготовці непростих урядових рішень, пов'язаних із загостренням прикордонних суперечок між Запоріжжям і Єлисаветградською провінцією, а після ліквідації Запорозької Січі, широко використовувались при обґрунтуванні планів господарського освоєння регіону. На жаль, сторінки щоденника вченого були оприлюднені вже після його смерті. Опрацьовані всесвітньо відомим академіком П.С.Палласом, вони вийшли друком у Санкт-Петербурзі лише у 1791 році, у другому томі його подорожніх записок. Причому, у традиціях тодішньої Академії наук, видання, що було озаглавлене як "Поїздка через Росію та на Кавказькі гори", здійснено німецькою мовою з використанням досить складного староготичного шрифту. Зрозуміло, що у такому вигляді, навіть після друку, зміст щоденникових записів Й.Гільденштедта залишився малодоступним для його широкого використання, особливо у далеких від столиці регіонах. Із загального обсягу опублікованих у 1791 році подорожніх записок, близько 350 аркушів приходить на опис подорожі територією сучасної України (в той час землі Новоросії, Запоріжжя, Слобожанщини та Малоросії), з яких не менше п'ятої частини (80 аркушів) стосується опису Єлисаветградської провінції, що на той час перебувала у складі Новоросійської губернії .

Зрозуміло, що зміст щоденника подорожі Й.Гільденштедта, яким би складним для освоєння він не був, не міг не цікавити місцевих істориків. Що стосується Єлисаветградської провінції, перші згадки про підготовку перекладу відповідної глави зустрічаються вже у Записках Одеського товариства історії та старожитностей за 1848 рік. Про це, зокрема, повідомляв ще у 1848 році член товариства Г.І.Соколов, діяльність якого була тісно пов'язана з Єлисаветградом. У статті "Историческая и

статистическая записка о военном городе Елисаветграде", згадуючи про матеріали подорожі Й.Гільденштедта провінцією, видані у 1791 році, він зазначав: "Это сочинение сделалось редким и на немецком языке; я перевел ту часть, которая описывает собственно тогдашнюю Елисаветградскую провинцию, и предполагаю издать мой перевод, если что либо не помешает". На жаль, до кінця життя (помер Г.Соколов у 1852 році в Одесі), такого перекладу в опублікованому вигляді так і не з'явилося. Відсутня також інформація про його подальшу долю. У посмертному некролозі, опублікованому М.Мурзакевичем в черговому томі Записок Одеського товариства, лише повідомляється, що "пользуясь свободным от службы временем, Соколов, живя, с 1839 по 1845-й год в деревне, досуги свои употребил на перевод путешествия академика Гюльденштедта "Reisen durch Russland, 1768-1774", как автора полезного для первых сведений о заселении Новороссийского края". Не виключено, що при такій, досить побіжній оцінці, про переклад Г.І.Соколова могли просто забути.

Чи не головним поштовхом до більш глибокого опрацювання матеріалів Й.Гільденштедта для багатьох дослідників став переклад частини його подорожі 1773 року від Черкаська на Дону в район Приазов'я, опублікований М.Ф.Шугуровим у 1879 році. Але і після цього знадобилось ще довгих 10 років, щоб з'явилася наступна публікація, що стосувалась саме перекладу глави про подорож дослідника Єлисаветградською провінцією. Відрадно також, що це мало місце в Єлисаветграді, на сторінках повітової газети "Єлисаветградський вісник". Причому, спочатку було опубліковано фрагмент подорожі, де йшлося про фортецю Святої Єлисавети та її околиці, а вже потім читачі отримали можливість ознайомитись з подорожніми записами Й.Гільденштедта щодо інших частин провінції (№№ газети за 16, 22, 23, 25 лютого та за 4, 7, 9, 17, 22, 23 і 29 березня 1889 року). В обох випадках ім'я перекладача чи упорядника виконаного перекладу не згадується. Лише в номері газети з останньою публікацією, після своєрідного резюме з відомостями про автора подорожніх записок, проставлено лаконічну аббревіатуру: "В.Я.". Але ні у сучасників, ні у пізніших поколінь дослідників, які звертали на це увагу, ніколи не виникало сумнівів, що за нею стоять ініціали відомого єлисаветградського історика, археолога, етнографа і фольклориста Володимира Миколайовича Ястребова. Аналіз приміток, зроблених до перекладу тексту щоденника показує, що їх могла зробити лише людина, яка добре усвідомлювала його джерелознавчу цінність, була обізнана з історією та археологією краю, розумілась на особливостях формування його історичної топонімії, а на додаток мала досконало володіти ще й тонкощами німецької мови XVIII століття. Серед наукової еліти тодішнього Єлисаветграда важко відшукати когось іншого, крім В.М.Ястребова, хто міг би на такому рівні здійснити опрацювання перекладу щоденника.

На жаль, ні у примітках, ні у післямові, які подані від імені перекладача, В.Ястребов не згадує про долю перекладу відповідної глави щоденника Й.Гільденштедта, виконаного ще у 40-х роках Г.Соколовим. Можливо саме у зв'язку з цим, з'явилося припущення, що в опублікованому перекладі В.Ястребовим могли бути використані також попередні напрацювання Г.Соколова. Спеціальних досліджень чи додаткових відомостей з цього питання відшукати не вдалося. За таких обставин певна вірогідність, що рукописні матеріали Г.Соколова, як і два тома видання праць Й.Гільденштедта, могли потрапити до В.Ястребова, звичайно існує. Не дає підстав для однозначних висновків і дещо пізніша згадка про досвід роботи з матеріалами подорожі Й.Гільденштедта самого В.Ястребова, який у листі від 8 травня 1895 року до відомого етнографа Ф.Вовка (з приводу обміну інформацією про назви рослин та лікування травами з французьким дослідником Роландом) пропонував запитати: "Не пригодились бы ему выписки из сочинения академика петербургского Гильденштедта прошлого столетия "Reisen durch Russland..." (2 тома), я знаком только с главой о Елисаветградской провинции и печатал перевод ее в местной газете. Ботанических названий там довольно, есть замечания о лечении травами и о техническом их употреблении; не ручаюсь только, что немец всегда точно передает русские, молдаванские и кавказские названия; подумайте, посоветуйтесь с Roland'ом и скажите, я готов после каникул сделать выдержки по-немецки". Але навіть якщо при підготовці до публікації В.Ястребов дійсно спирався на матеріали виконаного Г.Соколовим перекладу, який майже 40 років залишався не опрацьованим, це жодним чином не зменшує його внесок у введенні до наукового обігу унікального джерела з історії краю передостанньої чверті XVIII ст.

Залишається лише пожалкувати, що підготовлений В.М.Ястребовим переклад одночасно не було видруковано окремим відбитком, або не вміщено в одному з випусків тих же Записок Одеського товариства історії та старожитностей, де в тому ж 1889 році (том XIII) опубліковано його ґрунтовний опис архіву фортеці Святої Єлисавети, до якого дослідником було включено і окремі відомості, почерпнуті зі щоденника подорожі Й.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (щодо масових переходів жителів провінції на Запоріжжя). Невідомо, чи вдалося комусь з тогочасних дослідників, крім олександрійського історика-краєзнавця В.М.Никіфорова (1832-1908), зібрати повний комплект газетної публікації, але більш всього, що і цього разу непересічне за своєю значимістю джерело з

історії краю фактично залишилося малодоступним для широкого кола наукової громадськості. Після серії пізніших повеней, пожарів, воєнних лихоліть виявилися марними також спроби віднайти в бібліотеках сучасного Кіровограда бодай примірник "Єлисаветградського вісника" з фрагментами перекладу щоденника Й.Гільденштедта. Відсутні відповідні номери і серед газетних збірань у бібліотеках Києва. Не випадково, що у обширній краєзнавчій літературі останніх десятиліть, включаючи енциклопедичне видання про Кіровоградську область з багатотомної серії "Історія міст і сіл України", ми не змогли відшукати прямих посилань на матеріали подорожі Й.Гільденштедта територією краю.

Чи не перша згадка про опубліковану в "Єлисаветградському віснику" главу про подорож академіка Гільденштедта Єлисаветградською провінцією пов'язана з виходом у 1891 році в "Харківському збірнику" та окремим відбитком перекладу наступної частини подорожі дослідника в серпні-вересні 1774 року територією південної Слобожанщини, значна частина якої у той час перебувала у складі Бахмутського повіту та Єкатерининської провінції Новоросійської губернії. У детальній передмові до видання, підготовленій М.Салтиковою, згадується також, що господарські і статистичні дані, почерпнуті з глави про Єлисаветградську провінцію, були надруковані у "Єлисаветградському віснику" ще в 1884 році. Про публікацію в газеті матеріалів подорожі Гільденштедта повідомляє також Л.Синицький, завдяки перекладам якого у 1893 році були оприлюднені окремі витяги зі щоденника Гільденштедта під час його проїзду восени 1774 року через Малоросію до Києва, а звідти до Москви. В обох випадках, крім посилання на рік видання, конкретні номери "Єлисаветградського вісника" та автор перекладу не згадуються. Не випадково, що у своїх пізніших дослідженнях історики, які залучали матеріали подорожі Й.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (Д.Багалій, Н.Полонська-Василенко, О.Дружиніна, В.Шишмарьов), спирались виключно на власні версії перекладу його щоденника.

Особливо багато фрагментів перекладу щоденникових записів Й.Гільденштедта збереглося серед неопублікованих матеріалів Н.Полонської-Василенко, які дослідниця мала намір використати при виданні збірника документів "Заселення Південної України (1734-1775)". Підготовлені дослідницею витяги з щоденника згруповані за тематикою його головних розділів, що мали характеризувати розвиток на території краю міських і сільських поселень, садівництва і виноградарства, бджільництва, млинарства, торгівлі, хід роздачі земель, використання лісів тощо. Ці переклади за авторським стилем мають певні відмінності від опублікованих В.М.Ястребовим. Щодо повноти перекладу відповідних частин щоденника, вони у більшості співпадають. Лише при описі лісопилки, збудованої розкольниками під Криловом, Н.Полонська-Василенко приводить її повну технологічну характеристику, опущену у публікації В.Ястребова.

Зважаючи на наукову цінність щоденникових записів Й.Гільденштедта 1774 року, переклад його подорожі Єлисаветградською провінцією, опублікований у "Єлисаветградському віснику" більше як через століття по тому спробувала відшукати і опублікувати Н.Никифоренко (Кирияз'єва). Завдяки зусиллям донецької дослідниці україномовний варіант щоденника подорожі Й.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією з добrotною передмовою та науковим коментарем до нього було надруковано у 1999 році у збірнику "Південна Україна XVIII-XIX століття".

На жаль, через відсутність достовірних бібліографічних описів повного комплексу номерів "Єлисаветградського вісника", в яких періодично з'являвся переклад подорожніх записів Й.Гільденштедта, в опублікованому Н.Никифоренко варіанті не вдалося відтворити їх у цілісному викладі. Порівняно з німецькомовною публікацією щоденника 1791 року, в ньому виявилися відсутні записи за 13 та 29-30 травня і 6-11 червня; зустрічаються також відхилення у передачі окремих топонімів.

Не знайшовши пояснень автора публікації щодо наявних пробілів, ми ще раз звернулись до бібліографів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, де зберігається найбільш повний комплект номерів "Єлисаветградського вісника". Завдяки цьому вдалося віднайти додатковий номер газети з матеріалом подорожі 13 травня в район Чигирини. За 6-11 червня (час перебування Й.Гільденштедта у фортеці Святої Єлисавети) було використано російськомовний переклад, опублікований у 1992 році кіровоградськими дослідниками у першому випуску "Єлисавет" - історико-краєзнавчого додатку до Кіровоградської обласної газети "Народне слово" (упорядник О.Чуднов). Дещо складнішою виявилася ситуація з відсутнім перекладом за 29-30 травня. За логікою він мав би бути у 51-му номері "Єлисаветградського вісника" (саме тут вміщено опис подорожі за період з 27 по 31 травня), але його там не виявилось. Очевидно із-за прикрої недбалості редакції чи наборщиків тексту, в газеті на одній і тій же сторінці відразу після матеріалу за 28 травня була розміщена лише кінцівка подорожніх записів за 30 травня. Характерно також, що саме в цьому місці помітний розрив і в номерації приміток, якими супроводжувались окремі фрагменти щоденника (із 21 примітки,

відповідно до їх загальної номерації, виявилися відсутніми примітки за №№ 14 і 15). За обсягом - це могло бути не більше одного рукописного аркуша тексту, який залишився не поміченим при наборі. Можна лише гадати, як подібне могло залишитися не поміченим, але вибачень ні перед автором перекладу, ні перед читачами у пізніших номерах газети знайти не вдалося.

Певною мірою втрачений при публікації переклад за 29 травня компенсують відповідні фрагменти, які вдалося відшукати серед архівних матеріалів Н.Полонської-Василенко. Щодо їх повноти, за звіткою з оригіналом щоденника Й.Гільденштедта в них виявилися відсутніми лише малозначимі згадки про польські торгові містечка біля Семлека, а також ботанічні описи рослин при впадінні Берладинки у Синюху. Щодо частини подорожі 30 травня, пов'язаної з відвідинами дослідником Архангельського шанця, у матеріалах Н.Полонської-Василенко виявилися лише виписки про кількість наявних тут купців та ремісників. У міру можливого, цей фрагмент подорожі відтворено за опублікованим оригіналом щоденника. Всі доповнення, що відтворюють пропущений у газетній публікації переклад, у нижчеприведеному тексті щоденника нами зазначено через відповідні примітки та виділено символами вставки (=).

При опрацюванні та підготовці до публікації перекладу матеріалів подорожі Й.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією, опублікованих В.Ястребовим, повністю збережено мову оригіналу та авторські примітки від імені перекладача. Останні, як і в газетному варіанті, позначені словоскороченням Перев. (перекладач). В інших випадках використано скорочення Упор. (упорядник). Букви староросійського алфавіту замінені на сучасні "е" і "и", твердий знак після приголосних у кінці слів опущено, всі слова топонімічного змісту подані з великої букви. Скорочені позначення географічних координат (С., П., В., З., або північ, південь, схід, захід) передані через загальноприйняті латиномовні символи N, S, O, W (nord, sud, ost, west). У випадку редакційних правок, відповідні місця в словах чи окремі букви виділені курсивом. У сумнівних випадках щодо достовірності передачі власних назв (як топонімів, так і антропонімів), а також деяких інших термінів, вони були попередньо звірені з опублікованим німецькомовним оригіналом щоденникових записів 1791 року.

Всього у газетному варіанті перекладу ми нарахували до 30 таких невідповідностей. Зокрема, згадана в щоденнику коса Гнилянка (Gnilanka) на Дніпрі передана на сторінках газети як Гиленка, слободи Скобієвка (Skobiewka), Свинарна (Swinarna) і Яновка (Janovka) як Скобеєвка, Свинарка і Яновко, Тресяги (Tressagy) при Новомиргороді зазначені як Тресячі, Кайдашова (Kaidoschowa) балка стала Кадашовою, шанці Глоговацький (Glogowackoi) і Куколовський (Kukolovskoi) - Глаговацьким і Кукаловським, шанець Суботці і відповідна слобода в одному випадку зазначені як Суббатова, в іншому – Субботова. Враховуючи ту ретельність, з якою В.Ястребов ставився до передачі історичної топонімії краю, ми припускаємо, що вищезазначені відхилення від авторського тексту допущені при наборі перекладу в типографії, де друкувалася газета.

Дещо складніша ситуація з невідповідністю топонімів, яка зустрічається в опублікованому у 1791 році німецькомовному тексті. Зокрема, щодо Мартоношського шанця в оригіналі маємо Mortonoschskoi, у газетному варіанті – Мартиношський; щодо Калниболотського шанця – Каніболоцький (Kanibolockoi). За відсутністю приміток В.Ястребова можна припустити, що подібні виправлення могли з'явитись при наборі перекладу щоденника. Але враховуючи, що внесені правки в цілому співпадають з особливостями передачі цих назв в тогочасних документах, ми залишили їх практично без змін, виділивши лише наявні різночитання.

З певними відмінностями від тогочасного звучання у щоденнику Й.Гільденштедта передані і такі власні назви як Аврамівська слобода (Abramofskaja - Абрамовська), Войтове (Woito - Войто), Голта (Olta - Олта), Куп'євата (Kupiwataja - Купівата), Новоселиця (Novoselin - Новоселин), Свердликowa (Swerlikowa – Сверликова), Чечелівка (Tschitschalifka - Чічалівка). При публікації перекладу В.Ястребов залишив ці назви без пояснень. Лише у випадку явних перекручень, що ускладнюють ідентифікацію назви, вони супроводжуються необхідними поясненнями, як це має місце стосовно назви Надлацького шанця (у щоденнику –Kadlackoi, Kadlak або Кадлак), слободи Троїцької (Troitca – Троїця), а також річки Грузької біля Павлівська, згаданої як Тарлик (Tarlik). Можливо подібні відхилення – наслідок занотовування Й.Гільденштедтом окремих назв зі слів, але не виключено, що вони могли зазнати і пізніших трансформацій при опрацюванні щоденникових записів С.Палласом. Зокрема той же Тарлик, скоріше за все мав би називатись просто Ташликом (Taslik - Tarlik). Аналогічні перекручення маємо і у давній назві Смедерівського шанця на місці Куколівки, переданого як Медзеровка (Medserowa). На тогочасній карті Річчі-Дзанноні, якою міг користуватися Й.Гільденштедт – маємо назву Smoderow.

Щодо написання прізвищ, подібні ж зауваження викликають згадки про князя Баратеєва (Baratejev), відомого як Баратов; про капітана Пантазіча або Пантазіга (Pantasig), відомого як Пантазії; про

капітана Костінова (Kostinov), відомого як Касінов та про колишнього коменданта фортеці Святої Єлисавети майора Геса (Ges): за тогочасними документами - майор Гессій.

У більшості випадків примітки, якими В.Ястребов супроводжує окремі місця перекладу щоденника, не викликають потреби у додаткових коментарях. В той же час окремі з них можна вважати задовільними лише з огляду на рівень тогочасних знань про історію краю. Зокрема, приміткою № 4 В.Ястребов піддає сумніву існування у верхів'ях Інгульця другої річки Овнянки (в оригіналі - Givnanka oder Ovnanka), відомої йому як Серебрянка. В дійсності цю назву річка отримала лише наприкінці XVIII століття, причому більш за все перейменування відбулось спочатку в нетрях губернських чи намісницьких канцелярій, а вже потім до нього призвичаїлися і на місцях.

Ще дві примітки (№ 25 і 26) стосуються сумніву щодо можливості селітерних промислів у малообжитих верхів'ях Висі та біля слободи Жовтої. Майдани, або розкопані могили в цих місцях на думку В.Ястребова скоріше могли відноситись до давніх городищ. Як для професійного археолога тих часів, це було досить усталене припущення, зумовлене браком інформації з попередньої історії краю. Щодо конкретних згадок Й.Гільденштедта, вони лише підтверджують маловідомі факти про селітерні промисли у верхів'ях Висі, які ще на початку XVIII століття належали миргородському полковнику Данилу Апостолу. Саме тут на карті Дебоскета 1745 року зазначена Миргородська могила. Схоже призначення могла мати і могила Кашталяна, що за тією ж картою Дебоскета локалізується на вододілі річок Жовтої і Кам'янки. Можливо давні традиції селітерного промислу в цих місцях були негласно відроджені тут старшиною та козаками компанійських полків, головна ставка яких тривалий час (від утворенні Нової Сербії) перебувала у слободі Жовтенській, а прилегла територія крім випасу коней та сінокосіння, могла використовуватись і в інших цілях.

На сторінках "Єлисаветградського вісника" переклад щоденника подорожі Й.Гільденштедта розпочинається з фенологічних спостережень, зроблених дослідником під час перебування у Кременчузі і приведених наприкінці глави про його зупинку на зиму у цьому місті. У вищезгаданій публікації Н.Никифорова цей фрагмент, як такий, що не має прямого відношення до подорожі Єлисаветградською провінцією, було вилучено. Для цілісної передачі перекладу, газетні публікації якого на сьогодні відносяться до особливо рідкісних видань, ми приводимо його повністю, дещо змінивши лише розміщення та назву використаного заголовка. Як і у німецькомовному варіанті, його приведено перед початком подорожі провінцією, а фенологічні спостереження – під назвою відповідної глави щоденника про зупинку у Кременчузі.

Для загального уявлення про хід подорожі, її опису на сторінках щоденника та публікації перекладу в номерах "Єлисаветградського вісника", приводимо стислий схематичний покажчик.

1-2

Дата подорожі (1774 рік)	Головні пункти подорожі	Сторінка у II-му томі "Reisen..." з початком опису	Єлисаветградський вісник" 1889 року		
			Дата	Номер	Сторінка
лютий-квітень	Кременчук, околиці	124	16 лютого	38	1
6 травня	Крюків, Білецьківка	124			1
7 травня	Білецьківка, Табурище, Ревівка, Крилов	127			1
8 травня	Крилов, Чонград, Шолмош, Галаганівка	130			2
9 травня	Галаганівка, Вершац	132	22 лютого	41	1
10 травня	Вершац, Гутівка (Дицівка), Цибулів	132			1
11 травня	Вершац, околиці (Мержанова пасіка)	135			2
12 травня	Вершац, околиці (Каєва пасіка)	136			2
13 травня	Вершац, Чигирин,	137	23 лютого	42	2
14 травня	Вершац, околиці	140	25 лютого	44	2
15 травня	Вершац, околиці (Диців склозавод)	140			2
16 травня	Вершац	141			2
17 травня	Вершац, Іванківці, Плоска, Дмитрівка	141			2
18 травня	Дмитрівка, Ухівка, Диківка	143			2
19 травня	Диківка, Косівка	144			2
20 травня	Косівка, Секретарівка, Павлиш	145			2
21 травня	Павлиш, Браїловка, Яновка	145			2-3
22 травня	Яновка, Писарівка, Глинськ	146	4 березня	49	1

23 травня	Гинськ, Чернеча, Вершац	147			1
24 травня	Вершац	148			1
25 травня	Вершац, Мошорин, Княжа, Федвар	148			1
26 травня	Федвар, Вуковар, Сентов, Каніж, Панчев, Мартонош, Новомиргород	149			
27 травня	Новомиргород, Печка, Петроострів	151	7 березня	51	1
28 травня	Петроострів, Надлак, Калниболото, Семлек	156			1
29 травня	Семлек, околиці	158			-
30 травня	Семлек, Архангельськ, Тишківка	160			1-2
31 травня	Тишківка, Добрянкa	162			2
1 червня	Добрянкa, Осечки, Маслоva, Синюхін Брід, Катерининський шанець	164	9 березня 17 березня	53 60	2 1
2 червня	Катерининський шанець, Лисі Гори, Піщаний Брід	167			1
3 червня	Піщаний Брід, Павлівський шанець	169			1
4 червня	Павлівськ, Злінкa, Плетений Ташлик	170			1
5 червня	Плетений Ташлик, околиці	172			1
6 червня	Плетений Ташлик, Виска, Лелеківкa	172	22 березня	64	2
6-11 червня	фортеця Св.Єлисавети, околиці	175	окр. номер		
12 червня	фортеця Св.Єлисавети, Покровськa, Вершино-Кам'янкa	181	23 березня	65	1
13 червня	Вершино-Кам'янкa, Спасівкa	183			1
14 червня	Спасівкa, Верблюжкa, Зелена, Жовтa, Попельнастa	184			1-2
15 червня	Попельнастa, Зибкa, Онуфрїївкa	185			2
16 червня	Онуфрїївкa, Кам'янкa	189			2
17 червня -1 липня	Кам'янкa, Кременчук, Потоки, Плахтїївкa, Дерейвкa, Куцоволівкa, Мішурин Рїг	189	29 березня	69	1
20-31 липня	Кодацький шлях, Кременчук	195-196			2

При передачі перекладу, текст, вміщений на кількох сторінках "Єлисаветградського вісника" розмежовано двома косими лініями - //, що означають закінчення відповідної сторінки. Крім того, для передачі початку тексту у кожному наступному газетному номері, використано додатковий відступ. На завершення висловлюємо щире вдячність колективу відділу рідкісних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д.І.Чижевського (зав. відділом Н.Зеленська) за надану допомогу в опрацюванні копій використаних газетних номерів "Єлисаветградського вісника" 1889 року та К.Шляховому – голові Кіровоградської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців - за надані поради при науковому опрацюванню підготовленого перекладу щоденника. Сподіваємося також, що ця публікація буде корисною всім, хто цікавиться давньою історією Південної України та сучасної Кіровоградщини і стане доброю пам'яттю про внесок у їх дослідження, який залишив по собі видатний єлисаветградський історик, етнограф, археолог і педагог Володимир Миколайович Ястребов (1855-1898).

1. Інститут рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, ф. IX, спр. 2967.
2. Ленченко В.О. З історії географічних досліджень України Російською Академією наук у XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. – К., 1991, с. 128.
3. Як і розмір кврти, не менше враження справляє і її повна назва: "Карта пограничная к реке Днепру и протчим во оную впадающим речкам и около оных лежащим знатным городам, крепостям и протчим местам, из которых по астрономическим наблюдениям Сечевской ретражамент, Самарской ретражамент, крепости Святыя Елисавет, Переволочная, Кременчук, города Киев и Глухов обсерватором артиллерии бомбандирскаго полку порутчиком Христофором Эйлером в настоящее место поставлены, а реку Днепр от Запорожской Сечи вверх по оной до Киева помощником морского корабельного флота штурманом Васильем Куприяновым в проезд ево по реке и по берегу також и жительства по компасу положены, а в растоянии по объявлению жителей антрентном. Которая опись значит здесь от Сечи до Киева, то зеленою полосою. А Новороссийская губерния и часть Малороссии и Польши взято /по/ вновь описанной карте 1764 году, а протчие с печатных карт. Делал морского корабельного флота штурман Василей Киприянов".
4. В латиномовній транскрипції повна назва видання, примірник якого зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.І.Вернадського, виглядає наступним чином: D. Jogann

Anton Guldenstadt. Russich-Kayserl. Akademikers und Proffessors der Naturgeschichte auch der Churfurstl. Maynzischen und der Berliner Naturforschenden, wie auch der St. Petersburgischen okonomischen Gesellschaft Mitglieds. Reisen durch Russland und im Caucasischen Geburge. Auf Befehl der Russich-Kayserlichen. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S.Pallas. – St. Petersburg, bey der Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, 1791; Bd. II – 552 s.

5. У рамках хронології подорожі це виглядає наступним чином: після завершення експедиції на Кавказ та відвідин у серпні-вересні 1773 року Черкаська, Азова, фортеці Святого Дмитрія Ростовського та Таганрозької округи дослідник 1 жовтня зробив зупинку на березі Кальміуса, який служив своєрідним кордоном між донськими і запорозькими козаками (с.1-100), а вже 7 жовтня вирушив від Петровської фортеці на Берді вздовж нової Дніпровської лінії до Олександрівської фортеці на Дніпрі (с. 101-107). Звідси з 29 жовтня по 6 листопада маршрут проліг через запорозькі слободи по Дніпру у напрямку до Кременчука (с. 107-115), де Й.Гільденштедт зупинився на зиму. Під час зупинки цікавився загальним устроєм Новоросійської губернії та Єлисаветградської провінції (с. 116-123). Щоденні записи відновлюються лише з 8 лютого 1774 року фіксацією у Кременчузі північного саява (с.124). З 6 травня і до 1 липня дослідник відвідує Єлисаветградську провінцію (с. 124-196), після чого сподівався відправитись у Крим, але вже на кордоні із Запоріжжям в напрямку до Кодаку отримав відмову. 31 липня Й.Гільденштедт покидає Кременчук і направляється до Білевської фортеці на Українській лінії (с. 196-213), звідки з 14 серпня по 6 вересня здійснює подорож Бахмутським повітом Новоросійської губернії та частиною Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії (с. 213-302). Повернувшись до Білевської, 16 вересня він вирушає через Малоросію до Києва, де перебував з 2 по 9 жовтня; після цього відвідав також давню гетьманську столицю Батурин (с. 302-402), звідки 8 листопада відбув у напрямку до Глухова. Далі, з 28 листопада шлях пролягав через Стародубщину на Москву, куди дослідник прибув 20 грудня (с. 402-453). Перезимувавши у Москві, вже 8 березня 1775 року Й.Гільденштедт вирушив до Санкт-Петербурга – кінцевого пункту своєї багаторічної подорожі.

6. Крім одноіменної глави щоденника подорожі ("Reisen in der Elisabethradichen provinc" // s. 124-196) до Єлисаветградської провінції також відноситься і переважна частина загальних відомостей про Новоросійську губернію, приведених дослідником у попередній главі про зупинку у Кременчузі взимку 1773-1774 років ("Aufenthalt in Kremenschuk in winter 1773-1774" // s. 116-124). В основному це витяги з плану заселення Новоросійської губернії 1764 року, що стосуються особливостей роздачі земель. В контексті історії краю найбільш цікавими є хіба що стислий огляд його адміністративного устрою (розподіл на полки і державні округи), та відомості про поселення, які існували тут на початку новосербської колонізації. Їх перелік далеко не повний (всього 21 поселення, серед яких дослідник називає Торговицю, де утворено Архангельський шанець, Тресяги – Миргородський шанець, Ольховатку – Панчев, Цибулів, Глинськ, Крилов, Нестерівку – Вершац, Стецовку – Шолмош, Петрів Острів, Андрусівку – Чонград, Крюків, Кам'янку, Плахтїївку – Земун, Дерейвку, Мішурин Ріг, Петриківку - Мурзинку, Домоткань, Бородаївку, Дніпро-Кам'янку, Омельницьку слободу). При цьому зазначається, що Архангельськ, Цибулів, Глинськ, Крилов, Крюків, Кам'янка, Мішурин Ріг, Дніпро-Кам'янка - більш давні поселення. Край заселявся ще в часи гетьмана Хмельницького; пізніше (до 1752 року) заселення йшло з боку Миргородського українського полку, інших порубіжних полків Малоросії, а також за рахунок запорозьких козаків (с. 117-118). Власне про Кременчук у цій главі згадується лише в контексті кількох фенологічних спостережень, занотованих тут наприкінці зими та в перші весняні місяці 1774 року (с. 124).

7. Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД), 1848, т. II, отд. I, с. 389.

8. Григорий Иванович Соколов. Некролог // ЗООИД, 1853, т. III, с. 324.

9. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773-1774 гг. // ЗООИД, 1879, т. XI, с. 180-228.

10. Зокрема, саме таке припущення у замітці "История елисаветградского печатного дела", випущеній явно під псевдонімом, нещодавно з'явилось на сторінках газети "Україна-Центр" (випуск від 24 грудня 2004 року, Інтернет-версія: <http://uc.kr.ua/fresch/?id=486>).

11. Руденко Н.В. Листи В.Ястребова до Ф.Вовка // Південна Україна. XVIII-XIX століття. Випуск 5. – Запоріжжя, 1999, с. 40.

12. В.Нікіфоров, посилаючись на матеріали подорожі Й.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією у своєму пізнішому циклі праць з історії церков в Олександрійському повіті Херсонської губернії та Херсонської єпархії ("Селение Калантаев", "Уездный город Елисаветград", "Местечко Дмитровка", "Вершац"), чітко не вказує на джерело їх походження. В той же час у всіх випадках, коли такі посилання зустрічаються (див. ЗООИД, 1906, т. XXVI, с. 8, 21; 1907, т. XXVI, с. 10, 18-19), серед використаних Нікіфоровим джерел згадується і "Єлисаветградський вісник" за 1889 рік, де саме і

було опубліковано переклад щоденника подорожі Й.Гільденштедта, який, безумовно, не міг не потрапити до рук відомого краєзнавця.

13. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта. – Х., 1891. - Передмова, с. 8. Пошуком згаданої статті ми спеціально не займались, але впевнені, що вона також могла належати В.Ястребову.

14. Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 144.

15. Для порівняння, наводимо переклад опису фортеці Святої Єлисавети та її околиць зі щоденника Й.Гільденштедта, виконаний Н.Полонською-Василенко: "Крепость Святой Елисаветы расположена на возвышенности на западном берегу Ингула, на восточном берегу Ингула находится форштадт, называемый Подол, в нем находится 600 домов, расположенных правильными улицами; в них живут купцы и раскольники; все они подчиняются магистрату. Здесь же лежит базарная площадь, окруженная лавками, ратуша, православная церковь и церковь старообрядческая, называемая часовней. Раскольники составляют большую часть жителей и разделяются еще на различные секты, к которым они могут безпрепятственно принадлежать. На западном берегу Ингула, ниже крепости расположен вдоль Ингула форштадт, называемый Пермскими лагерями, потому что здесь прежде стояли лагеря Пермского полка. В этом форштадте находится 120 домов, населенных офицерами и солдатами, поэтому он называется также Солдатской слободой. Непосредственно ниже крепости находится большой госпиталь. Южная часть западного форштадта называется Греческой слободой; она расположена выше крепости; здесь живет большая часть греческих купцов и находится церковь Царя Константина. Наконец, северная часть западного форштадта называется Пулковской или Артиллерийской слободой; она расположена выше крепости и в ней находится приблизительно 180 домов, населенных также офицерами и солдатами. Здесь также есть церковь Божьей Матери. Западная часть Ингула, противоположная крепости, совершенно свободна. Здесь можно насчитать 2400 жителей мещан обою пола. Военную часть составляют три гарнизонных батальона с артиллерийскою командою. В крепости нет других зданий, кроме казенных, в которых живут холостые солдаты, комендант и несколько офицеров. Церковь, гауптвахта, // провинциальная канцелярия, школа, острог находятся также внутри крепости. Все они в очень плохом состоянии. Все дома построены скверно из дерева, часть их покрыта тесом, часть соломою. Возле домов посажено несколько ивовых деревьев, и еще меньше обыкновенных фруктовых. Вдоль реки расположено несколько огородов. Моста через Ингул здесь нет, так как высокая весенняя вода сносит его. Теперь в Ингуле (6-11 июня) так мало воды, что во многих местах можно перепрыгнуть через него, в других местах он становится широкой и глубокой лужей, течение его везде едва заметно, поэтому он очень неприятно пахнет. В крепости есть два колодца, по 15 сажень глубиной с маховыми колесами. На форштадте много маленьких колодцев незначительной глубины, из которых приходится брать воду для питья людей, но вода очень неприятна и почти гнилая. Употреблению плохой воды можно приписать широко распространенную здесь цингу. Нечего и говорить о том, что вода здесь соленая. Местное духовенство, как и все духовенство в этой провинции, подчиняется Переяславскому архиерею. В настоящее время торговля здесь незначительна, но в мирное время, когда граница Польши и Валахии открыта, она очень велика. Продукты ввозятся и вывозятся здесь так же, что и в Кременчуге. До сих пор в этой провинции торговля освобождена от пошлин. Кроме обычных ремесленников здесь проживает несколько кожевников" (Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 144, арк. 134-135).

16. Никифоренко Н.О. Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (травень-липень 1774 р.) // Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 1999, с. 15-40.

17. Див. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К., 2003, д. 38-39.

18. У номері газети від 16 лютого 1789 року, з якого розпочинається публікація перекладу, він був озаглавлений як "Путешествие Г.А.Гильденштедта по Елисаветградской провинции (1774 г)". В подальших номерах у назві прізвище Гільденштедта зазначалося без ініціалів "Г.А.", які могли бути також наслідком допущеної помилки. У післямові перекладача Гільденштедт згадується як Іанн Антон (очевидно мало б бути Іоанн Антон). У сучасному написанні німецькомовне Jогann перекладається дослівно як Йоган (російською мовою – Иоганн).

А.ПИВОВАР, м. Київ